

Юрій ОСІНЧУК

*кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник відділу української мови
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>,
e-mail: osinchuk@gmail.com*

ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ В ЛЕКСИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТОЛІТЬ

Розглянуто функціонування та використання церковнослов'янізмів у лексико-семантичній системі української писемно-літературної мови XVI – першої половини XVII ст. Розкрито зміст понять «церковнослов'янська мова», «церковнослов'янізми». З'ясовано склад і семантику церковнослов'янських запозичень у мові різножанрових українських пам'яток (акти, судові документи, заповіти, грамоти, описи замків, універсали гетьманських канцелярій, документи церковних і шкільних братств, літописи, твори релігійної, полемічної та художньої літератур, пам'ятки наукової і навчальної літератур, богослужбова література тощо), що увійшли до джерельної бази «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» та його унікальної лексичної Картопки. Виділено специфічні особливості досліджуваних запозичень в українській мові зазначеного часу, які вирізняють їх з-поміж інших слів (латинізмів, грецизмів, полонізмів тощо). Відзначено, що найактивніше ці особливості виявляються на фонетичному, словотвірному та семантичному мовних рівнях.

Установлено, що в ході історичного розвитку церковнослов'янської лексики деякі церковнослов'янізми під впливом фонетичних рис української мови (вимова давніх етимологічних *ы* та *и* як одного звука переднього ряду й високого підняття [и]; вживання *e* на місці наголошеного або ненаголошеного *ѣ*; вимова *ѣ* як *i*; «новий» *ѣ* на місці етимологічного *e*; написання *e* на місці праслов'янського *ę*; чергування *y/v*; звукові трансформації в окремих префіксах і суфіксах; пом'якшення *ц*; перехід у ненаголошеній позиції *у* в *о*; втрата початкового *i*; спрощення у групах приголосних тощо) змінилися у звуковій структурі слова. Частина церковнослов'янських слів, пристосовуючись до семантичної системи української мови XVI – першої половини XVII ст., зазнали змін на лексико-семантичному рівні, зокрема розширення або звуження семантики; інші церковнослов'янські лексеми є компонентами різнотипних лексико-граматичних моделей стійких словосполучень і фразеологізмів, пов'язаних із церковно-обрядовою сферою.

Ключові слова: адаптація, писемні пам'ятки, семантика, словосполучення, фонетичні зміни, церковнослов'янізми.

У сучасному українському мовознавстві збільшилася кількість історико-лексикологічних досліджень на матеріалі давніх писемних пам'яток, у яких ґрунтовно проводиться «опис семантики слів у межах конкретно визначеного періоду, що дозволяє сконденсованіше і вичерпніше подати характеристику слів, зокрема тих, що позначають конкретні реалії та абстрактні поняття»¹.

Важливе значення для вивчення лексики в діяхронії має Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», матеріали якої (нараховує понад 800 тис. карток-цитат, що репрезентують понад 40 тис. слів)² засвідчують, що українська писемно-літературна мова XVI–XVII ст. представлена досить розгалуженою лексичною системою, елементи якої позначають «предмети й явища, процеси, ознаки матеріального світу, поняття із сфери духовного й суспільного життя людини»³.

Для дослідження історії української мови писемні пам'ятки, які увійшли до канону джерел названої лексичної Картотеки, важливі насамперед тим, що в них «досить яскраво відбита жива народна українська мова, відбиті ті мовні процеси, які передували складанню української національної мови»⁴. Аналізовані тексти репрезентують неоднорідну за походженням лексику, крім спільнослов'янської та спільнослов'янського походження, фіксуємо різні запозичення, зокрема з польської, церковнослов'янської, латинської, грецької, німецької, чеської, мадярської, турецької, арабської, угорської та інших мов [СУМ^{16–17} I–XVII]. Питання функціонування церковнослов'янських в українській мові XVI – першої половини XVII ст. також вважаю таким, яке може бути вивчене на матеріалах зазначеної Картотеки.

Церковнослов'янські запозичення в діяхронії та синхронії у різний час досліджували такі українські й зарубіжні вчені, як Уляна Єдлінська⁵, Василь Задорожний⁶, Катерина Малашук⁷, Віталій Передрієнко⁸, Павло Сігалов⁹, Албена

¹ Українська історична та діалектна лексика: монографія / відп. ред. Л. М. Полюга. Київ: Наукова думка, 1985. С. 4.

² Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. Семантика і словотвір. Львів, 2002. С. 4.

³ Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови: монографія. Київ: Наукова думка, 1992. С. 6.

⁴ Худаш М. Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства). Київ, 1961. С. 7.

⁵ Єдлінська У. Я. Церковнослов'янська лексика в українських учительних євангеліях XVII ст. *О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики: тези доп. та повідомл. III Респ. славіст. конф., присвяч. 125-річчю з дня народж. О. О. Потебні* / відп. ред. Ф. П. Медведєв. Харків, 1960. С. 55–57.

⁶ Задорожний В. До проблеми української мовної адаптації церковнослов'янських іменників на позначення абстрактних понять із суфіксом -ие. *Єдиними устами: Бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів*. Львів, 1999. № 3. С. 19–29.

⁷ Малашук К. О. Церковнослов'янська мова в художній палітрі Феофана Прокоповича. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*: зб. наук. праць. Київ, 2003. Вип. 7. С. 56–64.

⁸ Передрієнко В. А. Українська і церковнослов'янська лексика в «Розмові» – рукописному розмовнику другої половини XVI ст. *Магістеріум. Мовознавчі студії*. Київ, 2013. Вип. 50. С. 64–68.

⁹ Сігалов П. Церковнослов'янські в українській мові. *Єдиними устами: Бюлетень Інституту богословської термінології та перекладів*. Львів, 2002. № 5. С. 33–55.

Стаменова¹⁰ й ін. Історію деяких церковнослов'янських лексем і фразеологізмів простежуємо в наукових розвідках Ганни Дидик-Меуш¹¹, Василя Німчука¹², Ольги Кровицької¹³, Лева Полюги¹⁴, Ірини Черевко¹⁵ й ін. Однак ґрунтовного дослідження про місце церковнослов'янських запозичень в українському лексиконі XVI–XVII ст. на сьогодні в українському мовознавстві бракує.

Мета статті – проаналізувати функціонування та вживання церковнослов'янізмів у лексико-семантичній системі української писемно-літературної мови XVI – першої половини XVII ст. Завдання – розкрити зміст понять «церковнослов'янська мова», «церковнослов'янізми»; з'ясувати склад церковнослов'янських запозичень у різножанрових текстах XVI – першої половини XVII ст.; виділити специфічні особливості досліджуваних запозичень в українській мові зазначеного часу; виявити фонетичні й семантичні зміни, яких зазнали церковнослов'янізми, пристосовуючись до системи української мови досліджуваного періоду.

Цінність «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» для лінгвістів полягає в тому, насамперед, що його джерельну базу, на відмінно від історичного «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» [СУМ^{14–15}], становлять українські писемні пам'ятки різних жанрів і стилів, зокрема: 1) ділової та публіцистично-ділової мови; 2) полемічної літератури; 3) художньої літератури; 4) релігійні пам'ятки; 5) наукової літератури; 6) літописи, хронографи тощо, які фіксують у значній повноті різноманітну церковнослов'янську лексику XVI–XVII ст.

Загальновідомо, що найдавнішою писемно-літературною мовою слов'ян, яку в 860-х роках створили брати-просвітники Кирило та Мефодій, була старослов'янська, і вона стала богослужбовою мовою наших предків у X ст. Разом із широковживаним терміном *старослов'янська мова* мовознавці послуговуються іншими: *давньослов'янська*, *церковнослов'янська*, *давньоболгарська*, *староцерковнослов'янська*, *перша писемна мова слов'ян* тощо¹⁶.

У цьому дослідженні використовуватиму термін *церковнослов'янська*, який позначає писемно-літературну мову слов'ян, що виникла на основі старослов'янської під впливом живомовних середовищ народів, які нею користувалися¹⁷. На кінець IX ст. почали формуватися окремі редакції церковнослов'янської мови: болгарська, македонська, сербська, східнослов'янська з українською (розвивалася разом з

¹⁰ Стаменова А. История лексических древнеболгаризмов в украинском литературном языке. София, 2017. 536 с.

¹¹ Дидик-Меуш Г. Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник: монографія. Львів, 2018. С. 230.

¹² Німчук В. В. Давньоруська спадщина... 414 с.

¹³ Кровицька О. Назви осіб в українській мовній традиції... 213 с.

¹⁴ Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. Київ: Наукова думка, 1991. 238 с.

¹⁵ Черевко І. Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII ст.: семантика, структура, стиль: монографія. Львів, 2013. 236 с.

¹⁶ Див.: Леута О. І. Старослов'янська мова: підручник. Київ: «Фірма «ІНККОС», Центр навчальної літератури, 2007. С. 9; Стаменова А. История лексических древнеболгаризмов... С. 25; Русанівський В. М. Джерела розвитку східно-слов'янських літературних мов. Київ: Наукова думка, 1985. С. 15–16 та ін.

¹⁷ Німчук В. В. Церковнослов'янська мова. *Українська мова: Енциклопедія* / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. та ін. 3-тє вид. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2007. С. 814–816.

еволюцією живої української мови, яка взаємодіяла з церковнослов'янською) та російською підредакціями, хорватська, чеська, румунська¹⁸.

Отже, визначу *церковнослов'янізми* як сукупність мовних одиниць (слів, словосполучень, фразеологізмів), запозичених із церковнослов'янської мови, які характеризуються спеціальними ознаками, що вирізняють їх з-поміж інших слів (латинізмів, грецизмів, полонізмів тощо) і засвідчені не тільки в церковнослов'янських текстах релігійного стилю, а й світських різножанрових пам'ятках (діловий, науковий, публіцистичний, художній стилі) української мови. Такі терміни, як *церковнослов'янізми*, *церковнослов'янські запозичення*, *церковнослов'янська лексика*, *церковнослов'янські слова* вважаю синонімами.

У писемних пам'ятках української мови XVI – першої половини XVII ст. засвідчено надзвичайно велику кількість церковнослов'янської лексики. Це, зокрема:

– власне лексичні церковнослов'янізми: *agneць* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I: 72]; *алкати* [Там само: 97]; *багряниця* [Там само II: 97]; *баснь* [Там само: 26]; *бдѣти* [Там само: 33]; *бисеръ* [Там само: 85]; *верига* [Там само: III: 231]; *господь* [Там само VII: 54]; *гроза* 'кара, покарання' [Там само VII: 89]; *делва* 'бочка, діжка, барило' [Там само VII: 226]; *десниця* [Там само: 250]; *днесь* [Там само VIII: 39]; *живить* 'життя' [Там само IX: 155]; *злоба* [Там само XII: 5]; *одръ* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; *олтарь* [Там само]; *пастирь* [Там само]; *скудость* 'убогість' [Там само]; *трапеза* [Там само]; *уповати* [Там само]; *члдо* [Там само]; *шуица* [Там само] тощо;

– лексико-фонетичні церковнослов'янізми, яким властиві: 1) неповноголосні звукосполучення **ра** (<*or), **ла** (<*ol), **ре**, **рѣ** (<*er) у середині слова: *блато* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 112]; *брадатый* 'бородатий' (Там само III: 47); *бразда* 'борозна' [Там само]; *брашно* [Там само: 68]; *влага* [Там само IV: 85]; *древо*, *дрѣво* [Там само VIII: 202]; 2) звукосполучення **ра** (<*or), **ла** (<*ol) на початку слова: *ладия* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV: 219]; *лакоть* [Там само: 224]; *лакомство* [Там само XV: 223]; *рать* 'рать, військо'; *рамо* 'плече' [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; 3) звукосполучення **шт** (графічно **щ**) із давнього *tj та *kt (перед голосними переднього ряду *е, і*): *воплощєніє* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 229]; *помощь*, *овощь*, *пещера*, *свєща* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; 4) звукосполучення **жд** на місці давнього *dj: *вєжда* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 202]; *высвобожденіє* 'порятунок, спасіння' [Там само VI: 37]; *гражданьнъ* [Там само VII: 71]; *рождество* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; 5) початкове **є**, **ю**: *єзеро* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX: 88]; *єлень* [Там само: 91]; *єсенный* [Там само: 101]; *югь*, *юноша* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷];

– лексико-словотвірні церковнослов'янізми: 1) слова з префіксами **во-**, **воз-**, **із-**, **ис-**, **со-**, **раз-** (**разо-**), **пре-**, **пред-**: *возлетати* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 177]; *воистину* [Там само: 191]; *возложити* [Там само: 178]; *изволочити* 'виловити рибу волоком' [Там само XIII: 48]; *извѣчный* [Там само: 51]; *истаяти* [Там само: 199]; *премудрый*, *предлежати*, *разметати*, *разорити*, *содержати* [КСУМ¹⁶⁻¹⁷]; лексеми з формантами **-тель-**, **-ство-**, **-ениє-** (**-еніє-**), **-анис-** (**-аніє-**), **-аш-** (**-ашч-**, **-яш-**), **-ущ-** (**-ющ-**) (для творення прикметників та дієприкметників): *жатель* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX: 130]; *здатель* [Там само XI: 185]; *игуменство* [Там само XIII: 20]; *избавленіє* [Там само XIII: 35]; *каменіє* [Там само XIV: 26]; *ласканиє* (*ласканіє*) [Там само XV: 237]; *будуций* [Там само III: 90]; *взирающий* [Там само IV: 22]; *всєдержаций* [Там само V: 25]; *горацій* (*горацій*) [Там само VII: 47].

¹⁸ Німчук В. В. Церковнослов'янська мова...

Матеріали Картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» засвідчують, що чимало церковнослов'янських запозичень зазнали адаптації в мові-реципієнті. Дослідники наголошують на тому, що «адаптація запозичень до системи мови-реципієнта відбивається на формальній оболонці слова; саме зміни зовнішньої структури слова сигналізують про пристосування запозичення до системи приймаючої мови»¹⁹. Відзначу, що окремі зміни, які відбулися внаслідок адаптації церковнослов'янізмів упродовж історичного розвитку української мови, вивчала дослідниця А. Стаменова²⁰, яка, зокрема, звернула увагу на такі звукові процеси: втрата редукованих у слабкій позиції і перехід їх в голосні повного творення у сильній позиції; зближення звуків **и–ы**; перехід **ѣ** в **и** та **е**; пом'якшення приголосних; фонетичні зміни в окремих префіксах; чергування **у–в**; спрощення приголосних тощо²¹. Ці й інші звукові трансформації, притаманні церковнослов'янізмам досліджуваного часу, детальніше прокоментую на конкретних прикладах із вказаного історичного словника української мови:

– занепад голосних звуків неповного творення **ѣ**, **ь** у слабкій позиції і вокалізації їх у сильній: *богоносець* [СУМ^{16–17} II: 144] (*стсл.* богоносьць); *бодрий* [Там само III: 7] (*стсл.* бѣдрий); *бреніє* 'глина, болото, роздріжена земля' [Там само III: 70] (*стсл.* брѣніє). Найчастіше написання **о** замість **ѣ** виявляємо у префіксі **воз-** (< *стсл.* **въз-**), хоч натрапляємо і на паралельні написання – **воз-/въз-**. Наприклад, у пам'ятках ділового, публіцистичного й художнього стилів та хронікально-літописній літературі тільки з варіантом *воз-* засвідчуємо такі слова: *возбрати* (*стсл.* възбрати), *возведеніє* (*стсл.* възведение), *возвеличати* (*стсл.* възвеличати), *возвестиса* (*стсл.* възвестиса), *возвратити* (*стсл.* възвратити), *возглавіє* (*стсл.* възглавіє), *возглаголати* (*стсл.* възглаголати), *возгордити* (*стсл.* възгрѣдити), *воздатель* (*стсл.* въздатель), *воздаяніє* (*стсл.* въздаганіє), *воздвизатиса* (*стсл.* въздвизатиса), *возимати* (*стсл.* възимати) [детальніше див.: СУМ^{16–17} IV: 165–177]. Водночас значно рідше церковнослов'янізми з **воз-** докоментують лексикони досліджуваного часу та поодинокі тексти релігійного стилю, зокрема «Четья» 1489 р. і писемні джерела проповідницького жанру: *возратний* (*стсл.* възвратнѣ) (1642 ЛС²² 309) [СУМ^{16–17} IV: 169]; *воздержати* (*стсл.* въздрѣжати) (1489 Чет. 290) [Там само: 173–174]; *воздержный* (*стсл.* въздрѣжанѣ) (Вільна, 1620 См.Каз. 18зв.) [Там само: 174]. Варіант **въз-** здебільша репрезентують євангельські тексти, проповіді та наукова література досліджуваного часу; пор.: *возглавница* 'подушка' (Чорна, 1629 Діал. о см. 272) і *възглавница* (1627 ЛБ 19) (*стсл.* възглавница) [Там само: 170]; *воздвигнути* (1580 Посл. до лат. 5) і *въздвигнути* (1556–1561 ПЄ 348) (*стсл.* въздвигнѣти) [Там само: 172];

– замість старослов'янських **ръ, ль, рь, ль**, що передають складові **л і р**, використовуються поєднання редукованих голосних із плавними **л, р** (**ър, ьр, ѣл, ѣл**) (> **ор, ол, ер, ел**). Оскільки тексти релігійного стилю зберігали давні сполучення

¹⁹ Гриценко С. П. Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI–XVII століття: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. С. 152.

²⁰ Стаменова А. История лексических древнеболгаризмов... С. 110–112.

²¹ Там само.

²² Умовні скорочення цитованих джерел див.: Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел. Львів, 1994. 329 с.

р, **л**, то в українській мові XVI – першої половини XVII ст. функціонували паралельні форми; пор.: *вертепъ* ‘печера, ущелина; яр’ (1546 ОГ 79 зв.) і *врѣтепъ* (XVI ст. УЄ Трос. 55) (стсл. врѣтѣпъ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 235]; *верховный* (Острог, 1598 Отп.КО 12) і *врѣховный* (1556–1561 ПЄ 16) (стсл. врѣховнь) [Там само: 238]; *волненіє* ‘(рух хвиль на поверхні води) хвилювання’ (Львів, 1605–1606 Перест. 55) і *влъненіє* (XVI ст. УЄ Триг. 96) (цсл. влъненіє) [Там само IV: 202];

– зміни у префіксах **въз-**/**возь-**, **из-**; пор.: *възлюбити* (Чернігів, 1646 Перло 23зв.), *возлюбити* ‘(відчути глибоку відданість, прив’язаність до кого-, чого-небудь) полюбити’ (1489 Чет. 141) (стсл. възлюбити) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 178] та *взлюбити* ‘(відчути схильність до чого-небудь) полюбити’ (1615–1616 Виш.Поз.мисл. 243) [Там само: 22)]; *изводитель* ‘спокусник’ (XVI ст. КАЗ 600, на полях) (стсл. изводитель) [Там само XIII: 46] та *зводитель* ‘спокусник’ (Кринос, 1586 MCSL I/1, 134) [Там само XI: 115];

– у небагатьох прикладах (понад 10 слів) чітко відображено чергування звуків **у–в**: *благоуханіє* – *благовханіє* (стсл. благожханіє) ‘приємний запах, аромат’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 107]; *вдовица* – *удовица* (стсл. вдовица) [Там само III: 192]; *взоръ* – *узоръ* ‘(зовнішній вигляд кого-небудь) взір’ (стсл. възоръ) [Там само IV: 26]; *вразумѣти* – *уразумѣти* (стсл. въразоумѣти) ‘наставити на правильну дорогу, спрямувати’ [Там само V: 11];

– змішування **ы** та **и**, що засвідчує вимовляння їх як одного звука, близького до сучасного українського передньо-середнього **и**. Народну вимову **ы–и** як українського **и** фіксують пам’ятки найрізноманітніших стилів і жанрів XVI–XVII ст., що походять із різних територій. Відзначу, що плутання **ы–и** спостерігаємо в різних позиціях після приголосних губних, шиплячих, передньоязикових тощо; напр.: *вредный* і *вредный* (стсл. вредный) ‘(який завдає шкоди) шкідливий’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ V: 14]; *будущый* (стсл. бжджщии) [Там само III: 90]; *воспитаніє* (стсл. вьспитаніє) [Там само IV: 243]; *жывотъ* (стсл. животъ) ‘життя’ [Там само IX: 155]; *верига* і *верыга* (стсл. верига) ‘ланцюг, окови, кайдани’ [Там само III: 231];

– м’який звук **ц**: *владичиця* і *владычиця* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 93]; *горница* і *горница* (стсл. горница) ‘(гарно прибрана кімната) горниця’ [Там само VII: 34]; *мироносиця* і *мироносица* [Там само XVII: 193]; *ложница* і *ложница* ‘ложниця, опочивальня’ [Там само XVI: 94]. За моїми спостереженнями, м’яку вимову **ц** у церковнослов’янських репрезентують переважно ділові пам’ятки (документи Львівського ставропігійного братства) та релігійні тексти (Учительні Євангелія).

Українські пам’ятки досліджуваного часу чисельно документують церковнослов’янську лексику, у якій відбито різноманітні континуанти давнього **ѣ**. Наприклад:

– послідовне використання **е** на місці наголошеного і ненаголошеного **ѣ** спостерігаємо в текстах різних стилів та жанрів: *благOVERIE* (стсл. благовѣриє) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 94]; *благOвещеніє* (стсл. благовѣщеніє) [Там само II: 95]; *беглець* (стсл. бѣгльць) ‘утікач’ [Там само III: 139]; *возвестити* (стсл. възвѣстити) [Там само IV: 169]; *извещаніє* (стсл. извѣщаніє) ‘вість, сповіщення’ [Там само XIII: 45]; *исцеленіє* (стсл. исцѣленіє) [Там само XIII: 221]; див. ще у сполуді **-ре-**: *временный* (стсл. врѣменьнь) [Там само V: 14]; *время*, *времіє*, *время*, *время* (стсл. врѣма) [Там само V: 15]. Ці й інші приклади вказують на можливість вимовляння

Ѣ як е, що відображає північноукраїнську вимову Ѣ, яке й до сьогодні в північноукраїнських говорах звучить як е²³;

– перехід Ѣ в и (і), що засвідчує його вимову як і: *благолитіє* (стсл. благолѣтіє) ‘велич, краса, пишність’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 99]; *воспівати* (стсл. въспѣвати) ‘оспіувати, прославляти’ [Там само IV: 245]; *добродитель* (стсл. добродѣтель) [Там само VIII: 55]; *зрити* (стсл. зрѣти) ‘(сприймати очима) бачити’ [Там само XII: 192]; *исцѣленіє* (стсл. исцѣленіє) [Там само XIII: 221]. Вимова Ѣ як и (і) – одна з найважливіших особливостей системи українського вокалізму, що властиво для південно-східних і південно-західних говорів²⁴.

Принагідні церковнослов'янськими відображають перехід етимологічного е в інший звук у позиції перед приголосним із зниклим Ѣ (у новозакритому складі), який позначено літерою Ѣ (вторинний, «новий» Ѣ). Це явище здебільша фіксуємо в іменниках на **-еніє** з церковно-обрядовою семантикою: *благовецѣніє* (стсл. благовѣщеніє) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 95]; *благодарѣніє* (стсл. благодареніє) [Там само: 96]; *благословѣніє* (стсл. благословеніє) [Там само II: 102]; *богоавлѣнѣ* (стсл. богоавлєніє) [Там само II: 150]; *воздвижѣніє* (стсл. въздвиженіє) [Там само IV: 172]; *вознесѣніє*, *вознесѣніє*, *вознесѣнѣ* (стсл. възнесеніє) [Там само IV: 181]; *воплощѣніє* (стсл. въплъщеніє) [Там само IV: 229]; див. ще інші: *возмуцѣніє* (стсл. възмъштєніє) [Там само IV: 181]; *воскликновѣніє* (стсл. възкликновєніє) [Там само: 238]; *искушѣніє* (стсл. искоушеніє) [Там само XIII: 175]; *камѣніє*, *камѣніє* (стсл. каменіє) [Там само XIV: 26]. Відзначу, що «новий» Ѣ на місці етимологічного е – риса, притаманна тільки українській мові.

Джерела ділового стилю, полемічної та релігійної літератур, що походять із Північної України, а також із території колишнього Великого князівства Литовського (м. Вільна), репрезентують церковнослов'янськими з е на місці праслов'янського е: *воспренути* (стсл. въспранѣти) ‘встати, піднести духом’ (1489 Чет. 167зв.) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 244]; *гледѣти*, *гледєти*, *гладити* (стсл. глѣдѣти) ‘дивитися’ (Луцьк, 1596 АрхЮЗР 6/1, 256); (Київщина, 1600 ККПС 137) [Там само VI: 217]; *масло-свещеніє* (стсл. маслосваштєніє) ‘(обряд зцілення елеєм) соборування, елепомазання’ (Вільна, 1608 Гарм. 209) [Там само XVII: 63].

Поширеними церковнослов'янськими формами в українській мові XVI–XVII ст., які виникли внаслідок адаптації до мови-реципієнта, були іменникові форми з давнім закінченням **-є** після втрати редукованого *и*, що походить із Ѣ (стсл. суфікс **-ніє** – зазнав дії фонетичних асимілятивних процесів)²⁵: *благовѣщенє* (стсл. благовѣщеніє) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 95]; *благословєнє* (стсл. благословєніє) [Там само: 102]; *богоавлєнє* (стсл. богоавлєніє) [Там само: 150]; *брєнє* (стсл. брѣніє) [Там само III: 150]; *возванє* (стсл. возваніє) ‘звернення, прохання’ [Там само IV: 165]; *воздвиженє* (стсл. въздвиженіє) [Там само: 172]; *врачеванє* (стсл. врачєваніє) ‘лікування’ [Там само V: 13] та ін. Окрім того, спорадично релігійні тексти документують церковнослов'янськими із флексією **-а(-я)** на місці **-е(-є)**: *алканѣ* (стсл.

²³ Лесів М. Фонетичні особливості віршів та передмов Памви Беринди. *Михайло Лесів. Українська літературна мова XVII–XVIII століть. Зібрані праці* / зібрав і до друку підготував Володимир Пилипович. Перемишль, 2016. С. 76.

²⁴ Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі. Київ: Наукова думка, 1979. С. 100.

²⁵ Задорожний В. До проблеми української мовної адаптації церковнослов'янських іменників... С. 25.

альканиє) *перен.* ‘сильне бажання, прагнення до чогось’ (Вільна, 1596 З. Каз. 78зв.) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I: 97]; *гонѣня* (стсл. гонение) ‘(піддавання утискам) переслідування, гоніння’ (XVI ст. НС 47) [Там само VII: 14].

У досліджуваних писемних пам’ятках виявлено написання в ненаголошеній позиції у замість **о**: *богусловъ* (стсл. богословъ) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 148]; *дерзустъ* (стсл. дръзость) ‘зухвалість, зухвальство, нахабність; непокора’ [Там само: 248]; *измучи, изъмучи* (стсл. измошти) ‘(перемогти) змогти, здолати’ [Там само XIII: 68]; *лакумъство* (стсл. лакомство) ‘лакомство, жадібність, жадність, жадоба’ [Там само XV: 223]; *лѣнустъ ж.* (стсл. лѣность) ‘(небажання робити що-небудь) лінощі’ [Там само XVI: 132].

Увагу привертають словоформи, у яких відбулося спрощення в групах приголосних: *безна* (стсл. бездна) ‘безодня, пропасть’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 39]; *безмезникъ* (стсл. безмъзъдникъ) ‘некорислива людина, безсрібник’ [Там само: 46]; *безчесный* (стсл. безчьдъстьнь) [Там само: 66]; *благочесно* (стсл. благочъстьно) [Там само: 109]; *испразненіє* (стсл. испраздъненіє) ‘знищення; ліквідація’ [Там само XIII: 194]; *намесникъ, намѣсник* (стсл. намѣстьникъ) [КСУМ¹⁶⁻¹⁷].

Утрату початкового **і** спостерігаємо у словах *гумень* (стсл. игоумень) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII: 21]; *ерей, ерѣй* (стсл. иереи) [Там само: 25]; *ерейство* (стсл. иереиство) [Там само: 26]; *еродияконъ ч.* (стсл. иеродиаконь) ‘ієродиякон’ [Там само: 238].

Неодноразово в коренях слів засвідчено перехід **-ол-** в **-ов-**: *довгъ, довьгъ* (стсл. длъгъ) ‘гріх; провина’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ VIII: 107]; *жовъна* (стсл. жлъна) ‘(дятел) жовна’ [Там само IX: 173]; *жовтый, жовътый* (стсл. жльтъ) ‘жовтий’ [Там само: 175]; *исповняти* (стсл. испльняти) [Там само XIII: 187].

Оказіонально фіксуємо церковнослов’янським із суфіксом **-ува-**: *возрадуватися* (стсл. възрадоватиса) ‘зрадіти’ [Там само IV: 186].

У Четьї 1489 р. задокументовано два слова, які відбивають явище повноголосся: *коромола* (стсл. крамола) ‘крамола, бунт, заколот’ (такъ сесь ѡканыи и стопо(л) къ бѣгаа. а не вѣда(л) ѡ(т) кого зло смра(д)ноюу смръть прїна. и ѡ(т)гола коромола перестала в роуської землі (1489 Чет. 249) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV: 80]; *коромолити* (цсл. крамолити) ‘бунтувати, крамолити, робити заколот’ (законъ и врады оуставливаа на(м). и правды. а велерѣчиа не имѣти. ни искати. ни оупоминати. ни лишнего ч(р)есь потрѣбоу. а покорноюу моудро(с)тъ имѣти. ни зрадити ани коромолити (1489 Чет. 166–166зв.) [Там само XV: 80].

Очевидно, як спадок другого південнослов’янського впливу, у науково-богословських текстах із Почаєва, Острога, Києва, а також у лексикографічних працях староукраїнської мови наявні випадки випадіння **ј** між двома голосними (явище зіяння); напр.: *благодѣаніє* (стсл. благодѣаніє) ‘доброчинність’ [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 98]; *въсприати* (стсл. въсприати) ‘одержати, отримати, прийняти’ [Там само IV: 244]; *достоаніє* (стсл. достоаніє) ‘достаток, багатство’ [Там само VIII: 173]; *злодѣаніє* (стсл. зьлодѣаніє) [Там само XII: 7]. Відзначу, що «випадіння інтервокального **ј** з подальшим стягненням голосних або без нього відоме й окремим українським говорам, зокрема лемківським»²⁶.

²⁶ Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам’ятка української мови. Пересопницьке Євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик / вид. підгот. І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. Київ, 2001. С. 35.

На основі матеріалів «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» можна констатувати: значна кількість церковнослов'янських запозичень, адаптуючись в українській мові досліджуваного періоду, зазнали семантичних змін: розширення або звуження семантичного обсягу слова. Наприклад, абстрактний старослов'янізм *брань* ‘бій, битва, змагання’ [ССЯ I: 140], який у ранніх пам'ятках давньоукраїнської мови (зокрема в Изборнику Святослава 1076 р.) засвідчено з двома значеннями ‘бій, битва’, ‘гноблення, ворогування’ [СДЯ I: 304], в українській мові XVI–XVII ст. розширює свою семантику. Скажімо, словникова стаття *брань* (*брань*) у досліджуваному історичному словнику містить шість значень. Укладачі-лексикографи насамперед подають абстрактне значення ‘(збройна сутичка) битва, війна, бій’, засвідчене в релігійному, художньому і науковому стилях: брань бысть на нбси. архангль бо михайль. и вси вои его. свергли сотон҃҃ с нба (1489 Чет. 76); Многими дворяны домы их съдержать, и брани и бытвы съ царями творять (к. XVI ст. Укр.п. 83); ругна, бран(ь), рат(ь) (1642 ЛС 338); *velitatum*, бра(н)ми, ра(т)ми, скаканіє(м) (1642 ЛС 408) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 51].

Поряд із цим значеннями у різноманітних контекстах кінця XVI – першої половини XVII ст. лексикографи з ремаркою *переносне* виділяють підзначення ‘(про боротьбу добра і зла) битва’: сам Христос с небеси, если бы звал, крест свій залецал и в пустыню изыйти (для очищення помысла и навьковенья брани бѣсовское) росказал (Унів, 1605 Виш.Домн. 192); Являють бо вѣру войны в день брани и за то от царя бывають вѣнчаны (к. XVI ст. Укр.п. 87); Котѳрый ш(т) браны с побѣдою идѣтъ, И вазнювъ адскихъ миліонами ведѣтъ (Чернігів, 1646 Перло 66) [Там само].

Окрім названих значень, у зазначеному словнику на другому місці закодифіковано семантику ‘(зіткнення протилежних поглядів на світ) боротьба’: Таковаа ли то вѣра на(д) грѣхо(м) и дѣхами поднб(с)ными, лѣкавыми к ни(м) же на(м) бра(н) по Павлѣ, въ мирѣ се(м) цр(с)твоуе(т) (1599 Виш.Кн. 220); Человѣкъ: Аще такаа тривога, такаа брань, таковое бѣдствіе пре(д) сме(р)тію, чтожь по сме(р)ти бѣде(т)? (Чорна, 1629 Діал. о см. 278); Г(с)дѣ крѣпокъ и силень въ брані, Котѳрїи нѳсїтъ Кривавыи Раны (Чернігів, 1646 Перло 44) [Там само].

Із центральними значеннями пов'язана також семантика ‘ворожнеча, сварка, суперечка’: крамола ненависть или брань (II пол. XVI ст. ЛА 184); Єв(г)листа поведае(т), якъ наоучае(т) хс̄ в правдиво(м) бл(с)венствѳу и якыи попь мае(т) быти, досконалыи... И я(к) ма (!) боронити вражды брани, и гневоу (1556–1561 ПЄ 29зв.); *velitatio*, бран(ь) (1642 ЛС 408) [Там само].

У цьому випадку (у творах Івана Вишенського та Кирила Транквіліона-Ставровецького), зі стрижневим компонентом *брань*, укладачі словника виділяють дво-членні стійкі словосполучення (за моделлю дієслово+іменник): *брань творити*, *чинити брань* ‘вести суперечку, воювати: нехѳи са вѣстыдають ѳвыи оупѳрници, кѣтѳрїи стѣхъ з нба выпихають, хоулатъ, и бранъ з нїми творать (Почаїв, 1618 Серц. 57зв.); Ты съ дїаволомъ брань твѳришь. и Дѣмоншвъ далече ш(т) насъ прогѳнишь (Чернігів, 1646 Перло 41зв.); По самом приняти духа святого, хотящем яже дѣлом от господа повелѣнное сами собою апостоли преходити, ... не чинят между собою споры, брани (1600–1601 Виш.Кр.отв. 172) [Там само].

Новими похідними значеннями слова *брань* у досліджуваній період є: ‘по-долання, поборювання’: Се мною, пострадади иноческому чину, иже на брань естественных похотей, в еже одолѣти плоти вооружается и исходят (1588–1596

Виш.Кн.) та ‘спокуса, підступ’: Навѣтъ: По(д)ѹшѣнье, здрада, заса́дка, по(д)стѹпо(к), нагаба(н)є, бра́нь діавола (1627 ЛБ 68) [Там само].

Словник сучасної української мови з ремаркою *ц.-с.* слово *брань* фіксує як однозначне ‘війна; битва’ [СУМ I: 227].

Староукраїнські пам’ятки, зокрема релігійної, наукової та хронікально-літописної літератур, церковнослов’янizm *блудница* та його варіанти *блудни́ца*, *блудьница* (*стсл.* блждьница ‘розпусниця, блудниця’ [ССЯ I: 120]) без територіальних обмежень фіксують у кількох значеннях: **1** ‘розпусниця, перелюбниця, блудниця’: Кгды тогды чиниш ялму(ж)ну не трѹби пере(д) собою, яко ѡ блу(д)нице чина(т) (Хорошів, 1581 Є.Нег. 6); такъ тежъ жоны законъные, ѡ(т) самога ба̄ прозъреные... //... дѹховнымъ своимъ... мовили, да на ихъ мѣстьца блондъницы поподъставляли, а хотя не подъставляли, ино на дѹрное и сами са домышляють (Острог, 1587 См.Кл. 19зв.–20); тако фарисее нарѣкали к(д)ы прина(л) вноую блон(д)нѣцоу (к. XVI ст. УЄ № 31, 7); Финеесо во забѣйство полъчно было за справе(д)ливость, абовѣ(м) блондъницѹ невѣстѹ з блондънико(м) забѣль (Острог, 1607 Лѣк. 105); Посадиль єси при бокѹ своємъ // Грѣшникѡвъ,... Гонителей, Блѹдницѹ (Чернігів, 1646 Перло 28зв.–29); Исѹсъ послалъ до домѹ жены блѹдницы вывѣсти ю, и все што єй єсть (серед. XVII ст. Хрон. 163); **2** ‘розпу́ста’: сла(д)кѣй початокъ грѣха; блѹдница, чѹжолѹбство, ра(з)бѡ(и) та(т)ба, и иноє грѣхотворѣнїє (Чернігів, 1646 Перло 5); **3** ‘сором, ганьба’: *prorudium*, безстудство, блу(д)ница (1642 ЛС 334) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ II: 122; КСУМ¹⁶⁻¹⁷].

Серед церковнослов’янських запозичень досліджуваного періоду, які зазнали розширення семантики в мові-реципієнті, виділяємо не тільки іменники, а й прикметники, дієслова, прислівники тощо; напр.: *болѣзнь* [СУМ¹⁶⁻¹⁷ III: 26]; *видение* [Там само IV: 53]; *власть* [Там само: 101]; *воздавати* [Там само: 170]; *воздыхати* [Там само: 170]; *воспріяти* [Там само: 244]; *вышній* [Там само VI: 115]; *гладѣти* [Там само: 227]; *гораздѹ* [Там само VII: 21]; *дотолѣ* [Там само VIII: 183]; *древний* [Там само: 201]; *дрѣво* [Там само: 202]; *єдиный* [Там само IX: 71]; *естественный* [Там само: 104]; *животъ* [Там само: 155] та ін.

Семантичний обсяг окремих лексем зростає і завдяки образно-метафоричним чи переносним значенням; наприклад, церковнослов’янizm *водхнути* (*водѣхнути*, *вѣдхнути*) (*стсл.* вѣдхнѣти ‘вдихнути, вдунити’ [ССЯ I: 243]), як свідчать схарактеризовані джерела, розвинув аж три нових переносних значень: **1** *перен.* (в кого що) ‘(про дії Бога – наповнити плоть духом, дати людині життєве начало) вдихнути’: помысль. хто та создалѣ. и хто дѣшо водѣхноуль (1489 Чет. 280); Члѣка(ж)... сѣтвориль и ѡ(т) дѣа своего в̄ него вѣдхнѹль (Острог, 1588 Сур. 3зв.); Бѣъ всемогѹщїй, дшѣ животнѡрозѹмнѹю в̄ прѣдка нашоѡ Адама водхнѹль (Київ, 1646 Мог.Тр. 938); **2** *перен.* (кому що) ‘(про дії Бога – надати комусь яких-небудь якостей, властивостей) вдихнути, наділити’: Хтѹ бовѣ(м) вразѣ Стѣхѣѹѹцѡвъ прочитавши толмаченїє и выклады на тѣи Єв(г)лскѣй слѡва, ѡвне не порозѹмѣ(л), ижѣ и прѣ(д) збавенною мѣкою // Стѣмъ оучне(м) дарѡванаа влѣдза, и по змертвы(х) встаню водхненаа и(м) Дѣа с(т). лѣска, дѣры были ѡ(т)чѣсти (Київ, 1619 Гр.Сл. 236–237); **3** *перен.* ‘(про діяння Бога – спрямувати когось на що-небудь) вдихнути’: Комѹ бы бѣъ мѡгль водхнути правдѹ (Острог, 1598–1599 Апокр. 188 зв.); Але

Б҃го(м) водхненными выроки, и Шцѡвскими приклады бързо ясными, и яковыи быти мають тыи котѡрых ѡ(т) свѣтлости прѡвдѣ ѡбаснаючи походитъ (Київ, 1619 Гр.Сл. 193) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 154].

Явище звуження семантичного обсягу церковнослов'янських запозичень у мові-реципієнті продемонструю на прикладі словникової статті *возвести*:

ВОЗВЕСТИ, ВЪЗВЕСТИ, ВЪЗВѢСТИ дієсл. док. (цсл. възвести) 1. (кого) '(завести куди-небудь, вказавши шлях) вывести': поналъ петра и якова. ивана. и возве(л) ихъ на гороу високоу. и преобразильсѧ пре ними (1489 Чет. 252зв.); сѣтъ тѣи три Ап(с)лѡвсѣ: котѡрыхъ и взѡвши възвѣлъ на Горѣ (Київ, 1625 Сур.Сл. 123). 2. *Перен.* (кого) 'довести, підняти, піднести': г(с)дѣ мо(и) сила моя мнѣ, и(ж) наѡчи(т) нозѣ мои насове(р)шение во(з)веде(т) ма (Новгородок, 1592 ЛСБ 213); Поневажъ всѣхъ Б҃гъ и Царь не тылкъ зневбленое прироженіе наше выѡбавиль, але и на навышшю почестъ взвѣлъ (Київ, 1637 УЄ Кал. 891) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 167]. Дивись у старослов'янській мові: *възвѣсти* 'вивести вверх'; 'відвести'; 'позбавити'; 'привести'; 'підняти'; 'висвятити (в сан)'; 'призначити' [ССЯ I: 252–253; СС: 131–132].

Відзначу, що в розбудові семантики окремих лексем важливу роль відіграють стійкі словосполучення і фразеологізми. У проаналізованих джерелах виявлено значну кількість різноструктурних стійких словосполучень і фразеологізмів, запозичених із церковнослов'янської мови. Поширені також словосполучення та конструкції, у складі яких є церковнослов'янська лексика. Наприклад, з-поміж фразеологізмів і словосполучень, пов'язаних із церковно-обрядовою сферою, назву такі: *воведение пречыстои* 'зображення входу в храм Богородиці' [СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV: 137]; *возведение на священство* 'висвячення на священство, введення в сан священослужителя' [Там само: 167]; *воздвизальный крест, крестъ воздвизальный* 'хрест, який піднімають у свято Воздвиження Чесного Хреста [Там само XV: 100]; *креста водруженіе* 'установлення і освячення хреста як пам'ятника в честь певної події' [Там само IV: 153]; *всевидящее око* 'всевидюще (всевидюче) око' [Там само V: 24]; *вшествие на небеса Христовое* '(назва церковного свята, також календарна дата) вознесення' [Там само: 81]; *изыити из гробовъ* 'воскреснути' [Там само VII: 89]; *иноческоє житіє* 'чернецтво' [Там само IX: 168]; *ковчегъ освященїа* 'Богоматір' [Там само XIV: 158]; *тайна маслосващенїа* 'таїнство елеосвячення' [Там само XVII: 63]; *метаніє сотворити* '(здійснити літургійний жест) поклонитися' [Там само XVII: 132]; *огнь неугасимый* 'пекельний вогонь'; *Обрезаніє Господное, обрѣзанїя Христова* '(назва церковного свята) обрізання' [КСУМ¹⁶⁻¹⁷] та ін.

Як уже зазначено, церковнослов'янськи функціонують у пам'ятках різних жанрів і стилів досліджуваного часу. Однак церковнослов'янські запозичення не однаково відображені в різних жанрах. Залежно від жанрів і автора твору церковнослов'янськи використовували по-різному. Зрозуміло, що найбільший відсоток церковнослов'янських слів, зокрема тих, які стосуються життя людини, її рис характеру, морально-виховних понять, богослужбово-обрядові найменування, простежується у творах релігійного стилю (учительні та кононічні Євангелія, проповіді, повчання, передмови до церковних книг). Скажімо, ділові документи Львівського ставропігійського братства, різні акти монастирів, церков, церковні інвентарі репрезентують більший відсоток церковнослов'янських слів, аніж акти міських

урядів («Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.»); пам'ятки наукового стилю містять менше церковнослов'янізмів, аніж тексти художнього²⁷.

Детальне опрацювання опублікованих випусків «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» спонукає до висновків: окремі церковнослов'янізми поповнюють реєстр історичного словника тільки з пам'яток одного якогось стилю. Наприклад, релігійний стиль: *архіпастирь*, *архіпастырь* (Київ, 1637 УЄ Кал. 86); (Київ, 1646 Мог.Тр. Зв.) [СУМ¹⁶⁻¹⁷ I: 137]; *воскуритиса*, *въскуритиса* 'оповитися, огорнутися чим-небудь) закуритися' (1489 Чет. 371; 280зв.) [Там само IV: 242]; *вратитися* 'повернутися' (поч. XVI ст. Песн.п. 51) [Там само V: 12]; *высвобожденіе* (к. XVI ст. УЄ № 31, 191зв.) [Там само VI: 37]; офіційно-діловий стиль: *благовременный* 'своєчасний, доцільний' (Львів, 1592 ЛСБ 198) [Там само II: 94]; *изорьвати* 'надломивши, відокремити) зірвати' (Луцьк, 1591 АрхЮЗР 1/1, 317) [Там само XIII: 79]; художній стиль: *засмущенный* (Львів, 1631 Волк. 26) [Там само X: 209]; *измышляти* (к. XVI ст. Укр.п. 75.) [Там само XIII: 69]; науковий стиль: *безсовѣтіе* 'безросудність, легковажність' (1627 ЛБ 75–76) [Там само II: 61]; *изобилный* (1642 ЛС 293) [Там само XIII: 75]; полемічні твори: *велерѣчие* 'багатослівність, веломовність' (1608–1609 Виш.Зач. 225) [Там само III: 210]; *благомудръствовати* (Львів, 1605–1606 Перест. 30) [Там само II: 99] тощо.

Отже, матеріали «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» та його лексичної Картотеки засвідчують, що в лексичній системі української писемно-літературної мови XVI–XVII ст. певний відсоток становлять запозичення з різних мов, зокрема церковнослов'янської. Церковнослов'янізми характеризуються специфічними особливостями, що вирізняють їх з-поміж інших слів (латинізмів, грецизмів, полонізмів тощо). Найактивніше ці особливості виявляються на фонетичному, словотвірному та семантичному мовних рівнях. У ході історичного розвитку церковнослов'янської лексики деякі лексеми під впливом фонетичних рис української мови зазнали змін у звуковій структурі слова. Частина церковнослов'янських слів, пристосовуючись до семантичної системи староукраїнської мови, зазнали змін на лексико-семантичному рівні, зокрема розширення або звуження семантики. Інші лексеми є компонентами різнотипних лексико-граматичних моделей стійких словосполучень і фразеологізмів. Проаналізовані церковнослов'янізми виявляємо в українських писемних пам'ятках різноманітних стилів і жанрів досліджуваної доби.

ДЖЕРЕЛА

1. КСУМ¹⁶⁻¹⁷ – Картотека “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”. Зберігається у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).
2. СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): в 10-ти т. / гл. ред. Р. И. Аванесов; В. Б. Крысько. Москва: Русс. яз., 1989–2013. Т. I–X.

²⁷ Осінчук Ю. Історичні словники як джерело вивчення церковнослов'янських запозичень. *Записки з українського мовознавства*: Вип. 26: у 2-х т. / гол. ред. Т. Ю. Ковалевська. Одеса: «ПолиПринт», 2019. Т. 1: зб. наук. праць. *Opera in linguistica ukrainiana: Fascicullum 26. Vol. 1. С. 72.*

3. СС – Старославянський словарь (по рукописам X–XI веков) / ред.: Р. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова. Москва: Русский язык, 1990. 842 с.
4. ССЯ – Словарь старославянского языка. Репр. изд. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2006. Т. I–IV.
5. СУМ – Словник української мови / редкол.: І. Білодід (голова) та ін.: в 11-ти т. Київ, 1970–1980. Т. X–XI.
6. СУМ^{14–15} – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.: в 2-х т. / відп. ред. Л. Гумецька. Київ, 1977–1978. Т. I–II.
7. СУМ^{16–17} – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів, 1994–2017. Вип. 1–17 (видання не завершене).

REFERENCES

1. Chepiha, I. P. (2001). Peresopnycke Yevanheliie – unikalna pamiatka ukrainskoi movy. In I. P. Chepiha (Comp.), V. Nimchuk (Ed.), *Peresopnycke Yevanheliie 1556–1561. Doslidzhennia. Transliterovanyi tekst. Slovopokazhchyk* (p. 35). Kyiv [in Ukrainian].
2. Cherevko, I. (2013). *Frazeolohiia pamiatok ukrainskoi movy XVI–XVII st.: semantika, struktura, styl: monohrafiia*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Dydyk-Meush, G. (2018). *Kombinatoryka v ukrainskii movi XVI–XVIII stolit: teoriia, praktyka, slovnyk: monografii*. Lviv: Instytut ukraiioznavstva im. I. Krypiakevycha NANU [in Ukrainian].
4. Hrytsenko, S. P. (2011). *Leksychni latynizmy v ukrainskomovnykh tekstakh kincia XVI–XVII stolittia: monohrafiia*. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi centr «Kyivskiy universytet» [in Ukrainian].
5. Khudash, M. L. (1961). *Leksyka ukrainskykh dilovykh dokumentiv kincia XVI–pochatku XVII st. (na materialah Lvivskoho Stavropihiiskoho bratstva)*. Kyiv [in Ukrainian].
6. Krovycka, O. (2002). *Nazvy osib v ukrainskii movnii tradytsii XVI–XVIII st. Semantika i slovotvir*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Lesiv, M. (2016). Fonetychni osoblyvosti virshiv ta peredmov Pamvy Beryndy. In V. Pylypovych (Comp.), *Mykhailo Lesiv. Ukrainska literaturna mova XVII–XVIII stolit. Zibrani praci* (p. 76). Peremyshl [in Poland].
8. Leuta, O. I. (2007). *Staroslovianska mova: pidruchnyk*. Kyiv: «Firma «INKOS», Centr navchalnoi literatury [in Ukrainian].
9. Malashchuk, K. O. *Cerkovnoslovianska mova v hudozhnii palitri Feofana Prokopovycha. Aktualni problemy ukrainskoi linhvistyky: teoriia i praktyka*, 7, 56–64 [in Ukrainian].
10. Nimchuk, V. V. (1992). *Davnoruska spadshhyna v leksychni ukrainskoi movy: monohrafiia*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
11. Nimchuk, V. V. (2007). *Cerkovnoslovianska mova*. In V. M. Rusanivskiy (Ed.), *Ukrainska mova: Encyklopediia* (pp. 814–816). (3rd ed). Kyiv: Vyd-vo «Ukrainska encyklopediia» imeni M. P. Bazhana [in Ukrainian].

12. Osinchuk, Yu. (2019). Istorychni slovnyky iak dzherelo vyvchennia cerkovnoslovianskykh zapozychen. In T. Yu. Kovalevska (Ed.), *Zapysky z ukrainskoho movoznavstva* (Vol. 1, p. 72). Odesa: «PolyPrynt» [in Ukrainian].
13. Peredriienko, V. A. (1979). *Formuvannia ukrainskoi literaturnoi movy XVIII st. na narodnii osnovi*. Kyiv, Naukova dumka [in Ukrainian].
14. Peredriienko, V. A. (2013). Ukrainska i cerkovnoslovianska leksyka v «Rozmovi» – rukopysnomu rozmovnyku druhoi polovyny XVI st. *Magisterium. Movoznavchi studii*, 50, 64–68 [in Ukrainian].
15. Poliuha, L. M. (Ed.). (1985). *Ukrainska istorychna ta dialektna leksyka: monohrafiia*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
16. Poliuha, L. M. (1991). *Ukrainska abstraktna leksyka XIV – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
17. Rusanivskiy, V. M. (1985). *Dzherela rozvytku shidno-slovianskykh literaturnykh mov*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
18. Sihalov, P. (2002). Cerkovnoslovianizmy v ukrainskii movi. *Yedynymy ustamy: Biuleten Instytutu bohoslovskoi terminologii ta perekladiv*, 5, 33–55 [in Ukrainian].
19. Stamenova, A. (2017). *Istoriia leksicheskikh drevnebolgarizmov v ukrainskom literaturnom iazyke*. Sofia [in Russian].
20. Yedlinska, U. Ya. (1960). Cerkovnoslovianska leksyka v ukrainskykh uchytelnykh yevanheliiah XVII st. Proceedings of the III Slavistic Conference dedicated to the O. O. Potebnia's 125th birth day, (pp. 55–57). Kharkiv [in Ukrainian].
21. Zadorozhnyi, V. (1999). Do problemy ukrainskoi movnoi adaptacii cerkovnoslovianskykh imennykiv na poznachennia abstraktnykh poniat iz sufiksom -нїє. *Yedynymy ustamy: Biuleten Instytutu bohoslovskoi terminologii ta perekladiv*, 3, 19–29 [in Ukrainian].

Yurii OSINCHUK

PhD

*Senior Researcher at the Ukrainian Language Department
Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4045-1044>,
e-mail: osinchuk@gmail.com*

CHURCH SLAVONIC BORROWINGS IN THE LEXICAL SYSTEM OF UKRAINIAN LANGUAGE OF 16–17 CENTURIES

The article describes Church Slavonic loanwords' functioning and use in the lexical-semantic system of the Ukrainian written literary language of the XVI – first half of the XVII century. It discloses the concepts of «Church Slavonic language», «Church Slavonic loanwords». The composition and semantics of Slavonic loanwords in the language of various genres of Ukrainian memos (certificates, court documents, wills, diplomas, descriptions of castles, rounders Hetman of offices, documents of the Church and school fraternities, annals, works of religious polemic and imaginative literature, memos of scientific and educational literature, liturgical books etc.), walked to the source base of «Dictionary of the Ukrainian language of 16 – the first half 17 centuries» and its unique lexical card index are clarified. The

study highlights specific features of the investigated borrowings in the Ukrainian language, specified time, set them apart from other words (Latinisms, Grecisms, Polonisms, and the like). These features are most active at the phonetic, word formation, and semantic levels of language.

It is established that in the course of the historical development of the Church Slavonic language, some Church Slavonic loanwords, under the influence of the phonetic features of the Ukrainian language (the pronunciation of ancient etymological ы and и as a single sound in the front row and high raise [и]; use e in place of the stressed or unstressed ѣ; pronunciation of ѣ as і «new» ѣ at the place of the etymological е; writing e in place of Proto-Slavic е; the alternation у/в; sound transformation in the individual prefixes and suffix; the softening of the и; the transition in unstressed position у – о; loss of primary і; simplification in groups of consonants, etc.), changes in the sound structure of the word. Part of the Church Slavonic words, adapting to the semantic system of the Ukrainian language of 16 – the first half 17 centuries, changed to lexico-semantic level, particularly the expansion or narrowing semantics. Other old Church Slavonic lexemes are components of the diverse lexico-grammatical patterns of collocations and idioms connected with the Church ritual sphere.

Keywords: adaptation, written memos, semantics, phrases, phonetic changes, Church Slavonicism.